

ARAB TILIDAGI O'ZLASHMA TERMINLAR VA ULARNING TIL TIZIMIGA MOSLASHUVI

*Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti Arabshunoslik oliy maktabi*

Jumanova Mubina

Ilmiy rahbar: PhD

Umarova Nodira Isamatovna

Anotatsiya: Mazkur maqola xorijiy tillardan arab tiliga o'tgan terminlarning fonetik, morfologik va semantik adaptatsiyasi masalalariga bag'ishlanadi. Unda arab tilining o'zga tillarga oid birliklarni o'zining struktur-grammatik tizimiga moslashtirish mexanizmlari tahlilga tortilgan. Muallif o'zlashma qatlamni sof arabcha ekvivalentlar bilan chog'ishtirish orqali ularning hozirgi adabiy til va jonli nutqdagi iste'mol doirasini yoritib beradi. Tadqiqot arab tilining so'z yasalishi va boyish salohiyati hamda xalqaro terminologik tizimni o'zlashtirishdagi dinamik imkoniyatlarini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'zlashma terminlar, التعريب, اللغوي الدخيل, arablashtirish, fonetik moslashuv, morfologik o'zgarish, semantik tahlil, العربية اللغة, الأجنبية المصطلحات, xalqaro terminlar, tilshunoslik, إنترنت دبلوماسية، برلمان، بنك.

Dunyodagi eng qadimiy tillardan biri sanalgan arab tili uzoq asrlar davomida boshqa madaniyatlar bilan faol aloqada bo'lish natijasida o'z so'z boyligini oshirib kelgan. Zamonaviy fan, ta'lim, texnika va iqtisodiyotning jadal rivojlanishi esa ushbu tilga yangi xalqaro terminlar oqimini olib kirdi. Arab tilshunosligida begona so'zlarning tilga kirib kelishi va unga moslashishi "ta'rib" tushunchasi bilan ifodalanadi. Mazkur jarayonda o'zlashma birliklar arab tilining fonetik va grammatik qoliplariga solinadi, natijada ular begona unsurlikni yo'qotib, tilning faol qatlamidan joy oladi. Arab tilining strukturaviy moslashuvchanligi sababli, o'zlashgan so'zlar negizida yangi fe'llar, sifatlar va ko'plik shakllarini hosil qilish mumkin. Bu esa ushbu jarayonning shunchaki leksik qarz olish emas, balki chuqur tarkibiy transformatsiya ekanligini ko'rsatadi.

Quyida arab tiliga kirib kelgan ayrim o'zlashma so'zlarning qiyosiy tahlili keltirilgan:

Arab tilining leksik integratsiya (singdirish) imkoniyatlarini ko'rsatish uchun zamonaviy nutqda faol qo'llanilayotgan ikki xil tabiatga ega termini lingvistik tahlilga tortamiz:

"**Bankun**" (بنك) termini – chuqur morfologik adaptatsiya hodisasi

Mazkur leksema dastlab italyan tilidagi "banco" (bajaruvchi stoli, peshtaxta) so'zidan olingan bo'lib, keyinchalik xalqaro iqtisodiy munosabatlar globallasuvi natijasida

ingliz ("bank") va fransuz ("banque") tillari ta'sirida arab tiliga butunlay o'rnashdi. Garchi ushbu termin kirib kelgan g'arb tillarida portlovchi va jarangsiz tovushlari bilan bog'liq variatsiyalar bo'lsa-da, arab tili o'z fonologik tizimidagi qat'iy qonuniyatga asosan, chet tillarga xos bo'lgan portlovchi jarangsiz lab tovushini o'zining faol portlovchi jarangli "b" (ب) undoshiga almashtirdi (substitutsiya qildi). Ushbu so'zning eng diqqatga sazovor jihati – uning arab tili morfologik tizimiga shunchalik chuqur moslashganidirki, u o'zlashma birlik bo'lishiga qaramay, sof arabcha so'zlar kabi Sinq ko'plik qolipini qabul qildi. Termin arab tilining klassik فَعُول vazniga tushib, ko'plikda بُنُوكْ shaklini hosil qildi. Bu hodisa arab tilining ichki grammatik potentsiali xorijiy ildizlarni ham tub so'z kabi qayta ishlashga qodirligini isbotlaydi. Arab tili akademiyalari tomonidan ushbu terminning sof arabcha muqobili sifatida مَصْرَفٌ (sarfxarajat, pul aylanadigan joy) so'zi muomalaga kiritilgan. Hozirgi kunda bu ikki birlik o'zaro sinonimik dubletni tashkil etadi. Biroq funksional jihatdan rasmiy bank-moliya hujjatlarida, xalqaro shartnomalarda va jonli kundalik nutqda g'arbona "Bank" varianti semantik yuklama jihatidan dominatlik qiladi.

Internet (إِنْتَرْنِت) termini – sirtqi fonetik va funksional adaptatsiya. Ingliz tilidagi global axborot tarmog'ini anglatuvchi "Internet" (International Network) so'zining to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirilishi. Grammatik va morfologik jihatdan o'zak tizimiga bo'ysunmaydigan ushbu termin sof fonetik o'zlashtirish (transkripsiya) yo'li bilan qabul qilingan. Arab tili bu so'zning ichki tuzilishini o'zgartirmasdan, faqat o'z grafikasi (grafematik moslashuv) va harakatlar (vokalizatsiya) tizimi orqali ifodaladi. Arab tili akademiyalari (ayniqsa, Qohira va Damashq akademiyalari) tilning tozaligini saqlash maqsadida ushbu tushuncha uchun "ash-Shabaka" (الشَّبَكَةُ – tarmoq) muqobilini, ba'zan esa aniqroq bo'lishi uchun "ash-shabakatul-ankabutiya" (o'rgimchak to'ri tarmog'i) terminini taklif qildilar. Bugungi kunda arab dunyosining kommunikativ makonida binar (ikki tomonlama) tizim amal qilmoqda. Texnik-muhandislik, dasturiy va rasmiy hujjatlarda xalqaro "Internet" varianti qo'llansa, ommaviy axborot vositalari, publisistika va ijtimoiy munosabatlarda "ash-Shabaka" termini ham unga parallel ravishda faol ishlatiyapti (Masalan: *Ittisol bi-l-internet / Ittisol bi-sh-shabaka*).

Umumlashgan tahliliy xulosa

Termin	Kelib chiqishi	Adaptatsiya turi	Sintagmatik muqobili	Qo'llanish xarakteri
Bankun (بَنْك)	Italiya / G'arb	Chuqur morfologik (Sinq ko'plik hosil qilgan)	<i>Masrif</i> (مَصْرَفٌ)	Kundalik va xalqaro moliya terminologiyasida dominant

Termin	Kelib chiqishi	Adaptatsiya turi	Sintagmatik muqobili	Qo'llanish xarakteri
Internet (إِنْتَرْنِت)	Ingliz (AQSH)	Sirtqi fonetik (Grafik / Transkripsion)	<i>ash-Shabaka</i> (الشَّبَكَةُ)	Texnik va professional sohada yuqori, publisistikada parallel

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, arab tili o'zlashma terminlarni qabul qilishda ikki xil strategiyadan foydalanadi: birinchisi – begona so'zni o'zining flektiv (o'zakli-vaznli) tabiatiga bo'ysundirib unifikatsiya qilish (*ta'rib*), ikkinchisi – global texnologik tushunchalarni o'zgarishsiz qabul qilib, ularning semantik ekvivalentlarini parallel ravishda rivojlantirishdir.

Arab tilida transport terminologiyasining shakllanishi neologizmlarni qabul qilishdagi ikki xil qarama-qarshi yondashuvni (kalkalash va ichki imkoniyatlardan foydalanishni) ko'rsatib beradi.

"**Bas**" (باص) – fonologik va morfologik adaptatsiya. Ingliz tilidagi "*bus*" so'zining fonetik o'zlashtirilishi natijasida yuzaga kelgan. Bu yerda qiziqarli fonologik hodisa kuzatiladi: arab tili tabiati qisqa unilarni (ayniqsa, begona so'zlardagi neytral unilarni) o'z talaffuz qonuniyatlariga ko'ra cho'zishga moyil bo'ladi. Natijada inglizcha qisqa "*u*" tovushi arab tilida cho'ziq alif bilan almashib, باص ko'rinishini olgan. Garchi ushbu so'z tashqi o'zlashma bo'lsa-da, u arab tilining grammatik tizimiga to'liq moslashgan. Xususan, u arabcha ko'plik shakllaridan biri – to'g'ri muannas (ayol jinsi) ko'pligi qolipi bo'lgan "**-at**" (ات) qo'shimchasini qabul qilib, jinsiy-son munosabatlarida باصات shaklida ishlatiladi. Ushbu birlik asosan norasmiy diskursda, vernakulyar (so'zlashuv) tilida hamda kundalik kommunikatsiyada etalon hisoblanadi. Ayniqsa, Fors ko'rfazi (Saudiya Arabistoni, BAA, Quvayt) va Levant (Iordaniya, Suriya) lahjalarida ijtimoiy-maishiy munosabatlarda mutloq dominantlikka ega.

"**Hafila**" (حافلة) – puristik va semantik ekvivalent. Bu so'z chetdan tayyor leksik birlik olishga qarshi o'laroq, arab tilining o'z ichki derivatsion (so'z yasalishi) potentsiali hisobiga yaratilgan. U klassik "*hafala*" (حَفْلَة) — *to'plamoq, jamlamoq, to'lib-toshmoq* fe'lidan yasalgan bo'lib, semantik jihatdan "ko'p miqdordagi yo'lovchilarni o'z bag'riga jamlovchi transport" tushunchasini ifodalaydi. Termin ism-foshil (sifatdosh) turkumiga mansub bo'lgan an'anaviy "Fa'ila" (فَاعِلَة) vaznida yasalgan. Bu qolip arab tilida odatda muayyan funksiyani bajaruvchi asbob-uskuna, qurilma va mashinalarni

nomlash uchun xizmat qiladi (masalan: *shahina* – yuk mashinasi, *tayyora* — samolyot). "Hafila" oliy stilistik qatlamga (Fusha – adabiy tilga) tegishli bo'lib, rasmiy-idoraviy hujjatlar, huquqiy-me'yoriy aktlar (masalan, yo'l harakati qoidalari), darsliklar va akademik adabiyotlarda majburiy termin sifatida qo'llaniladi.

N. Ibrohimov kabi mualliflar darsliklarida purizm (til sofligini saqlash) tendensiyasiga rioya qilib, chet so'zlaridan qochishga intilishadi va faqat "Hafila" variantini tanlashadi. Amaliy va so'zlashuv darsliklarida real lingvistik vaziyat (lingvistik reallik) hisobga olingan holda, hayotiy bo'lgan "Bas" so'ziga ustunlik beriladi.

Raketa tushunchasi: "**Soruxun**" (صَارُوخٌ) va "**Rakit**" (رَاكِيْت) Zamonaviy harbiy-texnik terminologiya shakllangan davrda arab tili xalqaro so'zlarni to'g'ridan-to'g'ri kalkalashdan ko'ra, metaforik ko'chish usulidan muvaffaqiyatli foydalangan. Garchi dastlab g'arb tillaridan "**Rakit**" (رَاكِيْت) ko'rinishida fonetik nusxa olishga urinishlar bo'lgan bo'lsa-da, arab tili akademiyalari tomonidan bu neologizm rad etildi. Uning o'rniga arab tilining tub o'zagi asosida shakllangan "**Sarux**" (صَارُوخ) so'zi tanlandi. Bu so'zning arablashganini va to'liq morfologik moslashuvini ko'rsatuvchi asosiy belgi – uning **tanvin** (وُ ُ ِ) qabul qilib, declension (turlanish) tizimiga kiritilganidir. "Sarux" so'zi aslida arabcha o'zakli fe'ldan olingan bo'lib, "*dahshatli/baland ovoz bilan baqiruvchi*", "*hushtaksimom shovqin soluvchi*" degan ma'nolarni bildiradi. Raketaning uchish paytidagi o'ziga xos tovush effekti va akustik xususiyati asos qilib olingan (onomatopoeik motivatsiya). So'z asbob va intensivlik ma'nosini ifodalovchi universal "Fa'ul" (فَاعُول) vaznida shakllangan bo'lib, arab tili morfologiyasi uchun mutloq organik hisoblanadi. Bugungi kunda xalqaro "Raketa" so'zi arab dunyosida arhaizmga (aniqrog'i, o'lik kalkaga) aylangan. Nafaqat ommaviy axborot vositalarida, balki o'ta aniq ilmiy-texnik, aerokosmik va harbiy sohalarda ham parallel variantlarsiz, faqatgina **Sarux** termini ishlatiladi (Masalan: *Sarux ballistic* – ballistik raketa).

Ushbu misollar shuni ko'rsatadiki, arab tili o'z lug'at tarkibini boyitishda g'arbcha terminlarni shunchaki qabul qiluvchi passiv til emas. U yoki xorijiy so'zni o'z unililar tizimiga moslashtiradi ("Bas" → "Basat"), yoki o'z o'zaklaridan metafora orqali yangi va xalqaro miqyosda raqobatbardosh terminlar yaratish imkoniyatiga ega ("Sarux") faol va dinamik tizimdir.

Xulosa

Ushbu maqolada arab tiliga chet tillardan kirib kelgan o'zlashma terminlar hamda ularning arab til tizimiga moslashish jarayoni tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida arab tili xorijiy so'zlarni shunchaki qabul qilibgina qolmay, balki ularni o'zining fonetik, morfologik va semantik qonuniyatlariga moslashtirishi aniqlandi. Bu jarayon arab tilshunosligida "ta'rib" (تعريب) hodisasi sifatida muhim o'rin egallaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, arab tilida mavjud bo'lmagan ayrim tovushlar o'zlashma terminlarda tilning fonetik xususiyatlariga mos ravishda o'zgartiriladi. Masalan, "P" tovushi

ko'pincha "B" tovushiga, "V" tovushi esa "F" tovushiga almashadi. Shu bilan birga, o'zlashma so'zlar arab tilining morfologik tizimiga moslashtirilib, ulardan ko'plik, sifat, nisbat va fe'l shakllari hosil qilinadi. Bu esa arab tilining ichki grammatik tizimi naqadar kuchli va moslashuvchan ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, o'zlashma terminlarning qo'llanishi arab tilining leksik boyishini ta'minlab, yangi ilmiy va texnik tushunchalarni ifodalash imkoniyatini kengaytiradi. Arab tili bir tomondan o'zining milliy va tarixiy xususiyatlarini saqlab qolayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan zamonaviy xalqaro terminologiyani ham muvaffaqiyatli o'zlashtirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Иброҳимов Н. Араб тили лексикологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2009. – 224 б.
2. Верстеер К. Араб тили тарихи ва ривожланиши. – Эдинбург, 2014. – 273 б.
3. Ибн Манзур. Лисон ал-араб. – Байрут: Дор Содир, 2003.
4. Al-Marrani Y.M. Араб тилида ўзлашма сўзлар ва уларнинг семантик хусусиятлари. – 2009. – 56 б.
5. Wehr H. Замонавий араб тили луғати. – Нью-Йорк, 1976. – 1301 б.
6. Араб тили академияси материаллари: التعريب ва замонавий терминология масалалари. – Қоҳира, 2018.
7. Хайбуллин И.Н. Араб тили грамматикаси. – Уфа: Саям, 2007. – 160 б.